

De jas van het onderzoek ofwel de weg naar het behoud van onze monumenten

Annemieke Kylstra-Wielinga

Iedereen kent dat heerlijke gevoel na een grote opruimactie: de kasten zijn opgeruimd, de zolder vrij van overbodige rommel. Men heeft weer overzicht en is klaar voor de volgende start. Er is ruimte voor nieuwe dingen, nieuwe acties. Pas later, en dat is al vrij snel, komt men erachter dat er toch iets te veel is weggegooid, dingen die toch nog van pas komen. De vervanging ervan kost tijd, maar bovenal geld. Wat heeft dit met het monumentenonderzoek, met het monumentenbeleid in ons land te maken? In het hiernavolgende zal dit aan de hand een aantal voorbeelden en stellingen duidelijk worden.

In ons land wordt veel ondergeschikt gemaakt aan de economische belangen en de drang tot economische vooruitgang is dwingend. Cultuur moet geëconomiseerd worden. Musea, kasteelmusea moeten meer publiek bereiken om financieel rond te komen. De overheid trekt zich terug. Dit heeft tot gevolg dat museumdirecteuren en conservatoren bijzonder creatief moeten denken en handelen om hun kasteelmuseum, hun buitenplaats zo aantrekkelijk mogelijk voor zoveel mogelijk mensen te maken. Men neemt daarmee voor lief dat dit vaak ten koste gaat van de collectie en zeker ook van het huis.

Kastelen en buitenplaatsen zijn, ondanks hun reputatie en uiterlijk, kwetsbare monumenten.

Daarnaast zijn het de vele infrastructurele maatregelen, door de overheden getroffen om het personen- en goederenverkeer ruim baan te geven, die een bedreiging vormen voor dit deel van ons cultureel erfgoed. Er wordt vaak rigoreus te werk gegaan. De aanleg van de Betuwespoorlijn en de diverse aftakkingen daarvan, evenals de aanleg van de Hoge Snelheids Lijn, hebben grote gevolgen voor onze kastelen, buitenplaatsen en landgoederen.

Nu de Noordtak van de Betuwespoorlijn niet doorgaat, zal de bestaande spoorlijn Arnhem-Zutphen verzaagd worden om het zware goederenverkeer door te laten. De maatregelen hiertoe zullen het landgoed van kasteel Middachten doormidden snijden. Bij de bewoonde gebieden worden geluidschermen geplaatst en de oude spoorwegovergangen zullen vervallen. Zo raakt het kasteel zijn oude, historische doorgangen naar het bos kwijt omdat deze wegens veiligheidsredenen moeten worden gesloten. Op die manier zal er een Noord-Middachten en een Zuid-Middachten ontstaan, waarbij de historische samenhang ontbreekt.

Zelfs is het zo dat vanwege de aanleg van nieuwe spoorlijnen en wegen monumenten zullen verdwijnen die nog niet zo lang geleden met overheidsgelden zijn gerestaureerd. Ze moeten worden gesloopt omdat ze de vooruitgang in de weg staan.

Maar dit lot treft niet alleen de zichtbare monumenten. Veel erger nog is het gesteld met niet zichtbare monumenten, de kasteelterreinen, veelal zonder beschermde status, en met de niet beschermde directe omgeving van een wel beschermde buitenplaats of kasteel. Vooral dit deel van het cultureel erfgoed dreigt het slachtoffer te worden van de drang naar een nog bloeiender economie.

Onbekend maakt onbemind en ook al is het bekend, betekent dat niet automatisch bemind.

Het historisch besef en historische belangstelling van veel Nederlanders is nog altijd niet groot. Van hoog tot laag, van oud tot jong, van politicus naar de man in de straat, is dit een veel voorkomend verschijnsel. Hoe vaak komt het voor dat er bij het ontwerpen van plannen ten aanzien van herstructurering van het landschap er niet of nauwelijks gelet wordt op de aanwezige monumenten. Men houdt wel rekening met milieu en natuur door middel van een Milieu Effect Rapportage (MER) maar doet dit nauwelijks met de cultuurhistorie. Het toepassen van een Cultuur Historische Effect Rapportage (CHER) is iets wat nog niet een automatisme is.

Monumenten zijn geen aabare wezens als woelratten en dassen, het zijn geen zielige weeskinderen, al komt hun situatie daarmee wel overeen. Het publiek reageert verontwaardigd als een dassenkolonie in gevaar komt door een aan te leggen weg. Een kasteel dat verwijderd moet worden krijgt hoogstens de aandacht van de bewoner of een betrokken monumentenorganisatie.

Het lijkt erop als of cultureel erfgoed in dit land pas wordt gewaardeerd als het is verdwenen of als men er nooit over heeft beschikt. Dan pas gaat men zich inzetten voor behoud, restauratie of nieuw(her)bouw. Of kortweg: laat ons al ons cultureel erfgoed maar vernietigen, want dan pas gaat men de waarde ervan beseffen.

Nog niet zo lang geleden is in Schagen de herbouw van het aloude slot, waarvan nog maar twee vijftiende-eeuwse torens

Afb. 1. Kasteel De Haar in de mist (foto P. v.d. Wielen NKS)

stonden, met groot vertoon geopend. De herbouw is in moderne vorm gegoten en heeft een luxueuze horecabestemming. Had men er evenveel moeite voor over gehad en er evenveel geld aan besteed om van de ruïne van slot Schagen iets verantwoord, zoals een goede consolidatie, te maken? Nu staat daar een nieuwbouw ter meerdere eer en glorie van de stad en ten gerieve van het publiek.

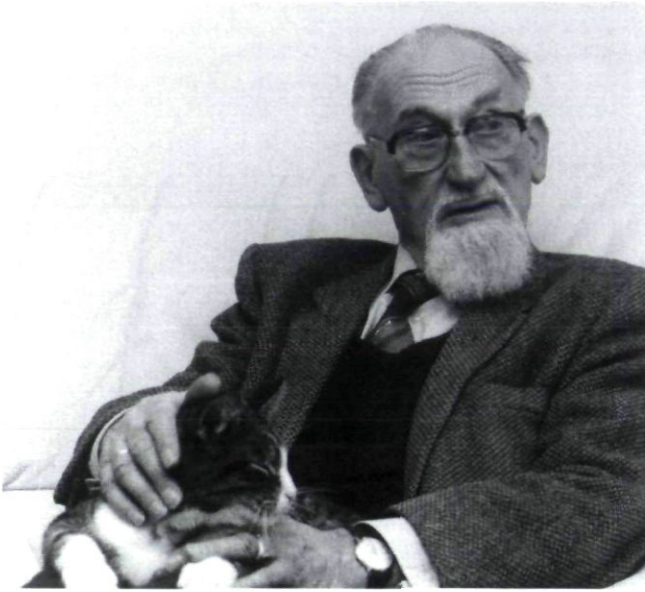
In Kuinre heeft men gedurende maanden onderzoek gedaan naar de twee, niet meer bestaande, burchten (uit de twaalfde en vijftiende eeuw), en ontdekte een interessant grachtenstelsel. Er zijn nu ideeën die moeten leiden tot herbouw, hoewel er over het uiterlijk van beide sterktes geen enkel gegeven is. In Almere staan geen monumenten, toch was er bij het gemeentebestuur veel behoefte aan een locatie voor het sluiten van huwelijken, het geven van partijen, een kortom representatieve ruimte waar het publiek zich thuis kon voelen. Men dacht aan een kasteel. Het kasteel van Almere, een kopie van een bestaand Belgisch complex, zal er waarschijnlijk, met enige vertragingen, wel komen. De hunkering naar het verleden is overduidelijk aanwezig. En als het echte verleden niet voorhanden is, dan maar een illusionair verleden.

Alle monumenteninstellingen en organisaties zijn diep doordrongen van het nut van wetenschappelijk onderzoek voor

het behoud van onze monumenten. Het is de basis van restauratie, consolidatie en behoud. Veel wordt er gedaan om dit onderzoek doorgang te laten vinden.

De Nederlandse Kastelenstichting heeft bijvoorbeeld al sinds 1964 een leerstoel Kastelenkunde, vanaf 1975 Kastelenkunde in het kader der Materiële Cultuur der Middeleeuwen geheten en sinds kort, sinds de verhuizing van Utrecht naar Leiden, Materiële Cultuur van de Middeleeuwen in het bijzonder Kastelen. Tot 1980 werd de stoel bezet door J.G.N.Renaud, vanaf 1989 door H.L.Janssen. Door hen werden en worden historici, kunsthistorici en bouwhistorici ingewijd in de bouwontwikkeling der kastelen. Met deze leerstoel zijn wij uniek in de kastelenwereld in Europa.

Professor Janssen heeft mede aan de start gestaan van de Stichting Kastelen Lexicon Nederland in 1992. Deze stichting heeft tot doel het bijeenbrengen van zoveel mogelijk gegevens van bestaande en verdwenen kastelen in Nederland. Al vrij snel bleek dat er in Nederland tussen 1700 en 2400 kastelen gestaan moeten hebben. Het grote verschil wordt veroorzaakt doordat voor een aantal buitenplaatsen het onderzoek naar een mogelijke middeleeuwse voorganger nog niet is afgerond. Ook komen er nog steeds uit de bronnen tot nu toe onbekende kastelen tevoorschijn.

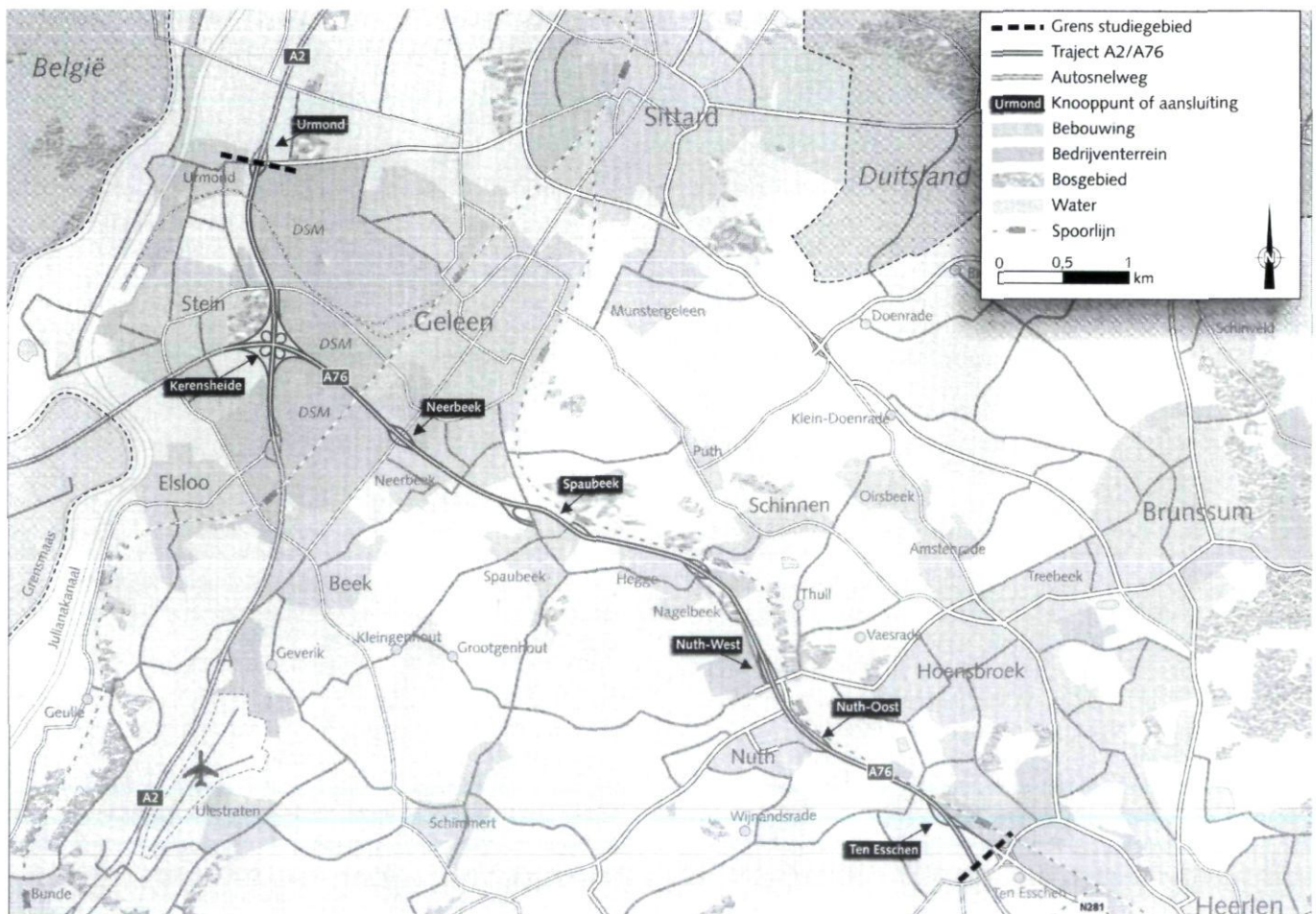
Afb. 2. Prof.dr. J.G.N. Renaud (foto M. Kylstra 1991)

Dit enorm grote project is inmiddels voor de provincie Utrecht gereed. Overijssel en Friesland zijn voor een groot deel gereed, de andere provincies, waaronder Limburg volgen. Met de Limburgse Kastelenstichting is de afspraak gemaakt dat het onderzoek dat momenteel loopt in het kader van een uit te geven Limburgs Kastelenboek ter beschikking zal komen van de SKLN

In Limburg met name is het van belang dat er goed onderzoek gedaan wordt naar wat er nog aan cultureel erfgoed is. Daar vormen namelijk de economische ontwikkelingen en de aanpassing van de infrastructuur een grote bedreiging voor, in dit geval, de nog aanwezige kastelen, kasteelterreinen en landhuizen.

Om de doorstroom van het met name goederenverkeer te bevorderen worden er grote verkeersaders aangepast, verlegd en verbreed, worden er nieuwe wegen aangelegd en wordt de Maas aangepakt door het aanleggen van kades en het verbreden van de uiterwaarden.

Voor wat betreft het vervoer over de weg is het vooral de A76 die de aandacht vraagt. Deze heel druk bereden weg

Afb. 3. Overzicht van het traject voor de A 76 (Trajectnota/MER A2/A76 Min. Verkeer & Waterstaat Directoraat-Generaal Rijkswaterstaat Directie Limburg mei 2000)

moet omwille van de economie en veiligheid worden aangepakt. Vier varianten zijn ontworpen: een autonome variant (zo min mogelijk aanpassingen), een doelgroepenvariant (bevordering van de doorgaande internationale routes) een aansluitingsvariant (zo min mogelijk op- en afritten) en een milieuvriendelijke variant (voor alle doelgroepen aanpassingen) en met verzachtingen voor natuur en milieu. Helaas gelden deze verzachtingen niet voor de langs de route liggende monumenten.

Zo zal kasteel De Dael bij Nuth moeten verdwijnen. Een andere mogelijkheid is verplaatsing, maar dat heeft als nadeel dat het kasteel uit zijn historische omgeving wordt weggehaald en er bovendien historisch bodemarchief zal verdwijnen.

Ook de directe omgeving van de kasteelhoeve Terlinde en van kasteel Reijmersbeek, even ten noorden van De Dael, lopen gevaar.

Voor wat betreft de plannen rondom de Zandmaas/Maasroute gelden ook deze problemen. Weliswaar zullen veiligheid en verbetering van de vaarroute worden gewonnen en zal er natuurgebied worden gecreeerd, maar de directe omgeving

Afb. 4. Ook kasteel Horn bij Roermond zal te lijden hebben van de werkzaamheden aan de Maas (KLM Aerocarto/coll. NKS)

en, door het bouwgeweld, de fundamenteën van bijvoorbeeld de kastelen Horn (bij Roermond) en Geulle (bij Maastricht) worden geweld aangedaan. Het wrange is dat veel van de nu in gevaar verkerende monumenten wel in een van de Belvederegebieden liggen. En in geen van de uitgebrachte rapporten wordt gewag gemaakt van een CHER.

Het onderzoek van de SKLN, NKS en de Stichting Limburgse Kastelen naar de verdwenen en nog bestaande kastelen en buitenplaatsen in deze provincie moet aantonen waarom het de moeite waard is ons sterk te maken voor het behoud ervan. Daarmee moeten overheden worden overtuigd om bij het ten uitvoer brengen van plannen, of het nu gaat om woningbouw of infrastructurele maatregelen, terdege rekening te houden met het cultureel erfgoed en niet alleen om het behoud van natuur en milieu.

Het onderzoek van de SKLN heeft nu al laten zien dat Limburg ongeveer 270 kastelen heeft, 100 nog bestaande, en 170 verdwenen objecten (waaronder veel kasteelterreinen). Zij moeten behouden blijven en het met hen niet zo vergaan als met de restanten van het Hoge Huys in Delwijnen (Betuwe). Hier ploegde een kweker, gaande de procedures, alvast in november 1994, de vijf bouwlagen van dit kasteel om, om zo het terrein te effenen voor de uitbreiding van zijn kassencomplex. Hoewel de rechter naderhand de protesten honoreerde, de archeologie liet prevaleren boven de uitbreiding van het bedrijf en de ROB onderzoek mocht doen, was het toch te laat.

Veel van de terreinen van deze verdwenen kastelen zijn niet beschermd, evenals veelal de omgeving van wel beschermde kastelen en buitenplaatsen. Zo hebben NKS, de Stichting Buitengoed Overijssel, het Cuypergenootschap en andere organisaties ongeveer tien jaar lang geprocedeerd tegen de plannen die de provincie Overijssel had met de buitenplaats het Nijenhuis. Dit zou een centrum moeten worden van moderne kunst en daartoe zouden zowel het huis als ook de omgeving moeten worden aangepast. Hoewel in laatste instantie de Raad van State oordeelde dat de veranderingen reversibel waren en dus doorgang mochten vinden, en omdat tuin en park niet beschikten over een beschermde status, veranderde de provincie uiteindelijk van mening over de geschiktheid van de locatie. De plannen gingen dus weliswaar niet door, gunstig voor het huis en omgeving, maar er is hierdoor wel een gevaarlijk precedent geschapen.

Dit was ook het geval bij de uitbreidingsplannen van de emballagefabriek Nedcar/Inalfa die in Born, bij Maastricht, gevaar opleverden voor de directe omgeving van het kasteel Wolfrath en het kasteel zelf. Ondanks de protesten, ondanks dat de rechter deze terecht oordeelde, en ondanks het onderzoek van de stichting tot Behoud van Particulier Historische Buitenplaatsen omtrent de unieke, vroeg negentiende-eeuwse beukenlaan van het kasteel, waren de economische partijen te sterk en konden de uitbreidingen plaats vinden. Dat een en ander niet is doorgedaan lag meer aan het feit dat elders betere mogelijkheden waren en niet aan de protesten en het onderzoek.

Afb. 5. Belvedere-kaart

Zo blijkt dus dat onderzoek alleen niet voldoende is om de bedreigingen het hoofd te kunnen bieden, en ook dat protesten en procedures niet altijd het gewenste resultaat hebben in de strijd tegen de economische belangen. Het is nodig om dit onderzoek te 'vertalen' in duidelijke taal om de politiek maar in ieder geval het publiek te overtuigen van het belang van het behoud van ons cultureel erfgoed.

Wij moeten ten eerste alert zijn en in een heel vroeg stadium optreden tegen de bedreigingen en deze aan de kaak stellen door bijvoorbeeld bezwaarschriften, onderbouwd door onderzoek. De overheden moeten hiermee worden bestookt. Echter, net zo belangrijk, wellicht nog belangrijker, is het bewerken van de man in de straat.

Het onderzoek moet zo gebracht worden dat hij het direct begrijpt. Het in een populair jasje steken van onze kennis over de middeleeuwen, de kastelen en buitenplaatsen zal het publiek een jarenlange belangstelling geven voor ons verleden en eerder rijp maken voor het verdedigen ervan dan welk goed bedoeld betoog of artikel dan ook.

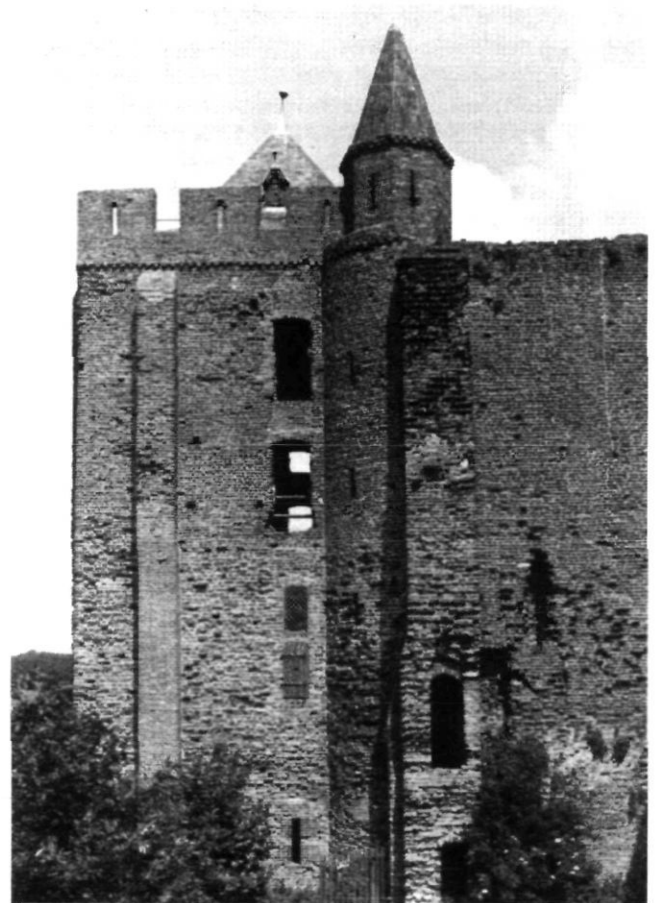
Want hoeveel goeds in dat opzicht hebben series uit de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw, zoals Ivanhoe en Floris, niet gedaan. Veel ouders die toen naar aanleiding van de televisiebeelden de Floriskastelen zoals Loevestein, Hernen en de Doornenburg bezochten, komen daar nu terug met hun kinderen. Op de Jeroen Bosch tentoonstelling in Rotterdam (begin 2002) kon men tijdens het urenlange wachten bij de ingang

de aflevering uit de serie Floris over het schilderij van Jeroen Bosch "De Marskramer" bekijken. En passant krijgt men dan het een en ander mee over de middeleeuwse kastelen en het leven in de middeleeuwen.

Zo moeten we het publiek tegemoet treden als het gaat om ons gevecht voor het behoud van het cultureel erfgoed.

Onderzoekresultaten kunnen ook heel goed bewerkt worden tot goed educatief materiaal. De NKS heeft hierin een jarenlange ervaring. Scholen werken vaak wekenlang aan een project over kastelen en de middeleeuwen, afgesloten met een presentatie, voor familie en niet zelden is daar ook de lokale pers aanwezig. Heb je de jeugd, dan heb je niet alleen de toekomst, maar ook de achterban. En wat voor kritiek we ook mogen hebben op de wijze waarop het themapark Het Archeon de archeologie en de geschiedenis aan de man brengt, wel is bewezen dat op deze wijze beide disciplines zo bereikbaar zijn voor een grote groep mensen.

De man in de straat komt eerst dan voor een zaak op, als het hem direct in zijn omgeving raakt. Daarom moet hij doordrongen worden van het belang van het behoud van de monumenten in zijn omgeving.

Afb. 6. Brederode bedreigd door nieuwbouw (foto D. Kransberg 1979, coll. NKS)

Zo bekeken wordt het fundament van onze kastelen en historische buitenplaatsen gevormd door het brede draagvlak van de lokale en regionale bevolking.

Wij zien dit onder andere in de strijd rondom de bouwplannen van de gemeentes Bloemendaal en Velsen en van de provincie Noord-Holland. Deze plannen zijn bedreigend voor het terrein van het voormalig landgoed Meer en Berg maar ook voor de ruïne van kasteel Brederode. De NKS, de Kastelenstichting Holland en Zeeland staan in de protesten en acties hiertegen zij aan zij met een groot aantal organisaties, waarvan het merendeel komt uit de hoek van de natuur-, dier- en milieugroeperingen. Wij, de monumentenzorgers, kunnen van deze activisten nog veel leren. Zij weten wat actievoeren is en hoe je een onderwerp onder de aandacht van politiek en publiek moet brengen. Wij zijn te keurig. Wij houden niet van protestdemonstraties. Wij laten ons niet vastketenen aan de hekken van kasteel De Dael om het voor de ondergang te behoeden en willen ons niet door de ME laten wegslepen.

In feite zouden we dat wel moeten willen en doen. Dan haalden we, niet eenmaal maar herhaalde malen, de nieuwsrubrieken en het Journaal. Dan zou de politieke plannenmakers niet alleen beducht zijn voor de acties vanuit de milieu- en natuurgroepen, maar ook voor die vanuit de wereld der monumentenzorgers. Bij ieder nieuw plan zou er dan als een automatisme niet alleen een MER, maar ook een CHER, worden gemaakt, en toegepast.

Wij moeten duidelijker en actiever zijn in onze bedoelingen. Anders zullen onze kinderen en kleinkinderen later verhalen moeten vertellen over kastelen en buitenplaatsen als verschijnselen uit voorbije tijden en sprookjes en blijven er over deze prachtige gebouwen alleen romantische voorstellingen over.